

ΙΣΑΑΚ ΜΠΑΣΕΒΙΣ ΣΙΝΓΚΕΡ

ΣΩΣΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ-ΓΛΩΣΣΑΡΙ-ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ

Δεύτερη έκδοση

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	9
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Κεφάλαια 1-7	13
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Κεφάλαια 8-14	199
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	365
ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	387
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ	388
ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΒΑΣΙΚΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΟΡΩΝ	391
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	403
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	
1. Σταῦρος Ζουμπουλάκης, «Ίσαὰκ Μπάσεβις Σίνγκερ: Ἐλεγεία γιὰ τὴ χαμένη Yiddishland»	429
2. Μιχάλης Πάγκαλος, «Ἡ ἀδύνατη δυνατὴ ἀγάπη»	441

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΕΡΑ

[...]

2

Ὁ χειμώνας ἐπέστρεψε γιὰ λίγο καὶ ἡ Μπέττυ ξανάβαλε τὸ γούνινο παλτό της. Ἐπειτα ἡ ἀνοιξη μπῆκε γιὰ τὰ καλά. Μιὰ ζεστή αὖρα ἐρχόταν ἀπὸ τὰ δάση τῆς Πράγας ὡς τὸ παράθυρό μου, φέρνοντας μαζί της τὸ ἄρωμα τῆς χλόης, τῶν ἀνθισμένων δέντρων καὶ τῆς ἀναγεννημένης γῆς. Στὴ Γερμανία ὁ Χίτλερ εἶχε ἐδραιωθεῖ γιὰ τὰ καλά στὴν ἐξουσία, ἀλλὰ οἱ Ἑβραῖοι τῆς Βαρσοβίας γιόρταζαν τὴν ἐξοδο τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο τέσσερις χιλιάδες χρόνια πρὶν. Ἐκείνη τὴ μέρα δὲν ἐπισκέφτηκα τὴν Μπέττυ στὸ ξενοδοχεῖο Μπρίστολ. Ἦρθε ἐκείνη νὰ μὲ βρεῖ. Ὁ Σὰμ Ντράιμαν εἶχε πάει στὴ Μλάβα γιὰ νὰ παρευρεθεῖ στὴν κηδεῖα μιᾶς ἐξαδέλφης του. Ἡ Μπέττυ δὲν θέλησε νὰ τὸν συνοδεύσει. «Θέλω νὰ χαρῶ τὴ ζωή», μοῦ εἶπε, «ὄχι νὰ πενθῶ τὸν θάνατο μιᾶς ἄγνωστης». Φοροῦσε καλοκαιρινὰ ροῦχα: ἓνα γαλάζιο συνολάκι καὶ ψάθινο καπέλο. Μοῦ ἔφερε ἓνα μπουκέτο λουλούδια καὶ ἡ Τέκλα τὰ πῆρε νὰ τὰ βάλει σ' ἓνα βάζο. Πρῶτη φορά ἔβλεπα γυναίκα νὰ πηγαίνει ἀνθοδέσμη σὲ ἄντρα.

Ἡ ἀνοιξη μᾶς ξελόγιαζε. Ἀπὸ τὸ ἀνοιχτὸ παράθυρο βλέπαμε τὰ πουλιὰ νὰ πετοῦν μὲ κραυγὲς καὶ τιτιβίσματα. Ἀφήσαμε τὸ χειρόγραφο στὸ τραπέζι καὶ σταθήκαμε στὸ παράθυρο. Τὰ στενὰ πεζοδρόμια ξεχειλίζουν ἀπὸ τὰ πλήθη τῶν διαβατῶν.

«Ἡ ἀνοιξη στὴ Βαρσοβία μὲ ξετρελαίνει», εἶπε ἡ Μπέττυ. «Στὴ Νέα Ὦρκη δὲν καταλαβαίνουμε ἀνοιξη».

Ύστερα από λίγο κατεβήκαμε στὸν δρόμο. Ἡ Μπέττυ μὲ ἔπιασε ἀγκαζέ μὲ τὸ γαντοφορεμένο χέρι της καὶ βαλθήκαμε νὰ περιφερόμαστε ἄσκοπα.

«Μιλᾶς συνεχῶς γιὰ τὴν ὁδὸ Κροχμάλνα. Γιατί δὲν μὲ πῆγες ποτὲ ἐκεῖ;» ρώτησε.

Δὲν ἀπάντησα ἀμέσως.

«Γιὰ μένα ὁ δρόμος αὐτὸς συνδέεται μὲ τὴν παιδική μου ἡλικία. Γιὰ σένα δὲν θὰ εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ βρόμικη φτωχογειτονιά».

«Δὲν πειράζει. Θέλω νὰ τὴ δῶ. Μποροῦμε νὰ πάrouμε ἓνα ταξί».

«Ὅχι, δὲν εἶναι τόσο μακριά. Μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ πιστεψῶ ὅτι ἔχω νὰ πάω στὴν Κροχμάλνα ἀπὸ τότε ποὺ ἔφυγα, τὸ 1917».

Θὰ μπορούσαμε νὰ πᾶμε μέσω τῆς ὁδοῦ Ζελάζνα, ἀλλὰ προτίμησα νὰ περπατήσουμε μέχρι τὴν Πρεζέγιαζντ καὶ μετὰ νὰ στρίψουμε νότια. Στὴν Πλατεία Τραπέζης σταματήσαμε μιὰ στιγμή μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς παλιᾶς τράπεζας μὲ τὶς ἐπιβλητικὲς κολόνες. Ὅπως ὅταν ἤμουν μικρὸ παιδί, καρότσια φορτωμένα μὲ λεφτὰ μπαινόβγαιναν στὸ κτίριο ὑπὸ τὸ ἄγρυπνο βλέμμα ὀπλισμένων ἀστυνομικῶν. Ἡ ὁδὸς Ζάμπια ἦταν ἀκόμα τὸ κέντρο τῶν γυναικείων καπελάδικων, μὲ τὶς βιτρίνες στὴ σειρὰ νὰ ἐπιδεικνύουν καπέλα γιὰ μοντέρνες καὶ καπέλα γιὰ ἡλικιωμένες γυναῖκες, καπέλα μὲ πέπλο, μὲ βέλο, μὲ φτερά στρουθοκαμήλου, μὲ ξύλινα κεράσια καὶ σταφύλια, καπέλα μὲ κρέπια γιὰ τὶς πενθοῦσες. Πίσω ἀπὸ τὰ σιδερένια κάγκελα τῶν Σαξονικῶν Κήπων οἱ καστανιὲς σκορποῦσαν τὰ ἄνθη τους.

Αὐτὴ τὴν ἡλιόλουστη μέρα κουρασμένοι διαβάτες ξαπόσταιναν στὰ παγκάκια τῆς Πλατείας τῆς Σιδηρᾶς Πύλης.⁴⁰ Κύριε τῶν δυνάμεων, αὐτὴ ἡ βόλτα ξυπνοῦσε μέσα μου ἓναν παιδικὸ ἐνθουσιασμό. Σταματήσαμε μπροστὰ

στο λεγόμενο Βιεννέζικο Μέγαρο, όπου οί πλούσιοι έκαναν τις γαμήλιες δεξιώσεις των θυγατέρων τους. Κάτω από τις καμάρες γυναίκες πουλούσαν πάντοτε μαντίλια, βελόνες, καρφίτσες, κουμπιά, λινά και βαμβακερά ύφασματα, ακόμα και ρετάλια από μετάξι και βελουδο. Βγήκαμε στην όδο Γκνούνα και άμέσως ή γνωστή μυρωδιά σαπουνιού, λαδιού και κοπριάς άλόγου χτύπησε τά ρουθούνια μου. Σε αυτή τή γειτονιά βρίσκονταν τά χέντερ, τά σπουδαστήρια και οί χασιδικοί εύκτήριοι οίκοι όπου μάθαινα τήν Τορά.

Φτάσαμε στην όδο Κροχμάλνα και με ύποδέχτηκε ή δυσωδία πού θυμόμουν από τήν παιδική μου ήλικία, ένα μεϊγμα καμένου λαδιού, σάπιων φρούτων και κάπνας από τις καμινάδες. Τά πάντα είχαν μείνει ίδια κι άπαραλλάχτα: τά πλακόστρωτα πεζοδρόμια, τά άπότομα ρεϊθρα, οί άπλωμένες μπουγάδες στα μπαλκόνια. Περάσαμε μπροστά από ένα έργοστάσιο με καγκελόφραχτα παράθυρα και έναν θεόρατο τυφλό τοίχο με μιá ξύλινη πόρτα τήν όποία δέν είχα δει ποτέ μου άνοιχτή όσο ήμουν παιδί. Κάθε σπίτι έδω ξυπνούσε μνημες. Στο νούμερο 5 ύπήρχε μιá γεσιβá όπου είχα φοιτήσει για ένα τρίμηνο. Στην αύλη ύπήρχε ένα μίκβε στο όποιο οί μεγαλύτερες γυναίκες έκαναν τó τελετουργικό τους λουτρό τó βράδυ. Τις έβλεπα νά βγαίνουν πεντακάθαρες και άναψοκοκκινισμένες. Κάποιος μου είχε πεϊ ότι εκεί κατοικούσε κάποτε ó ραββίνος Ίτσε Μείρ Άλτερ, ίδρυτής τής δυναστείας των Γκούρ πολλές γενιές πριν.⁴¹ Στην έποχή μου ή γεσιβá άνήκε στον εύκτήριο οίκο του Γκρότζισκ. Ό νεωκόρος ήταν ένας μέθυσος. Όταν έπινε ένα ποτήρι παραπάνω, διηγούνταν ιστορίες για άγίους, ντιμπούκ, ήμίτρελους τσιφλικάδες και μάγισσες. Έτρωγε μόνο μιá φορά τή μέρα, τó ίδιο πάντα γεϋμα (έκτός Σαββάτου): μπαγάτικο ψωμι θρυμματισμένο μέσα σε μπόρς.

Στὸ νούμερο 4 βρισκόταν ἓνα τεράστιο παζάρι, ἡ Ἄγορὰ τοῦ Γιάννας, ποὺ εἶχε δύο πύλες: τὴν πρώτη στὴν ὁδὸ Κροχμάλνα καὶ τὴ δεύτερη στὴν ὁδὸ Μιρόφσκα. Ἐκεῖ ἔβρισκες τὰ πάντα: φροῦτα, λαχανικά, γαλακτοκομικά, χῆνες καὶ ψάρια. Ὑπῆρχαν μαγαζιά μὲ μεταχειρισμένα παπούτσια καὶ κάθε λογῆς παλιὰ ροῦχα.

Φτάσαμε στὴν πλατεία. Ἦταν πάντα γεμάτη πόρνες, μαστροπούς καὶ κλεφτρόνια μὲ σκισμένα σακάκια καὶ τραγιάσκες κατεβασμένες μέχρι τὰ μάτια. Ὄταν ζοῦσα ἐκεῖ, τὸ Ἄφεντικό ἦταν ὁ Ἴτσε ὁ Τυφλός, ἀρχηγὸς τῶν πορτοφολάδων, ἰδιοκτῆτης οἰκῶν ἀνοχῆς, νταῆς καὶ μαχαιροβγάλτης. Κάπου στὸ νούμερο 11 ἢ 13 ζοῦσε ἡ χοντρὴ Ρέιτσελε, ποὺ ζύγιζε πάνω ἀπὸ ἑκατὸν τριάντα κιλά. Ἦταν γνωστὸ ὅτι ἡ Ρέιτσελε ἔκανε ἐμπόριο λευκῆς σαρκὸς μὲ δουλέμπορους ἀπὸ τὸ Μπουένος Ἄιρες. Ἐπίσης, προμήθευε σπίτια μὲ ὑπηρετρίες. Πολλὰ παιχνίδια παίζονταν στὴν πλατεία. Τραβῶντας λαχνοὺς μέσα ἀπὸ ἓνα σακούλι, μποροῦσες νὰ κερδίσεις μιὰν ἀστυνομικὴ σφυρίχτρα, ἓνα κέικ σοκολάτας, ἓνα στιλὸ μὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Κρακοβίας, μιὰ κούκλα ποὺ ἀνακαθόταν καὶ φώναζε «μαμά».

Σταματήσαμε μὲ τὴν Μπέττυ νὰ χαζέψουμε. Οἱ ἴδιοι ἄξεστοι χωριάτες, ἡ ἴδια ἐπίπεδη προφορά, τὰ ἴδια παιχνίδια. Φοβόμουν ὅτι ὅλα αὐτὰ θὰ τῆς προκαλοῦσαν ἀηδία, ἀλλὰ τὴν εἶχα μπολιάσει μὲ τὴ νοσταλγία μου.

«Ἐπρεπε νὰ μὲ εἶχες φέρεῖ ἐδῶ ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς γνωριμίας μας», εἶπε.

«Μπέττυ, θὰ γράψω ἓνα θεατρικὸ μὲ τίτλο *Κροχμάλνα* καὶ θὰ πρωταγωνιστήσεις ἐσύ».

«Ὅλο ὑποσχέσεις εἶσαι».

Δὲν ἤξερα τί νὰ τῆς δείξω μετὰ: τὸ λημέρι τοῦ νουμέρου 6 ὅπου τὰ κλεφτρόνια ἔπαιζαν χαρτιά καὶ ντόμινο καὶ οἱ κλεπταποδόχοι ἔρχονταν ν' ἀγοράσουν τὰ κλεμμένα; Τὸν

εὐκτήριο οἶκο στὸ νούμερο 10, ὅπου μέναμε ἄλλοτε, ἢ τὸ σπουδαστήριο τοῦ Ρατζύμιν στὸ νούμερο 12, ὅπου μετακομίσαμε ἀργότερα; Τὶς αὐλὲς τῶν κτιρίων ὅπου πήγαίνα ὡς μαθητῆς τοῦ χέντερ ἢ τὰ μαγαζιά στὰ ὅποια ἡ μητέρα μου μ' ἔστειλε νὰ ἀγοράσω φαγητὸ καὶ κηροζίνη; Ἡ μόνη ἀλλαγὴ ποὺ παρατηροῦσα ἦταν ὅτι ὁ σοβάς στὰ σπίτια εἶχε ξεφλουδίσει καὶ οἱ τοῖχοι εἶχαν μαυρίσει ἀπὸ τὴν κάπνα. Ἐδῶ κι ἐκεῖ εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀντιστηρίγματα. Τὰ ρεῖθρα φαίνονταν ἀκόμα πιὸ ἀπότομα, ἡ δυσοσμία τους εἶχε γίνεи ἐντονότερη. Σταματοῦσα μπροστὰ σὲ κάθε πόρτα καὶ κρυφοκοιτοῦσα. Οἱ κάδοι τῶν σκουπιδιῶν ξεχείλιζαν ἀπὸ σαβούρες. Βαφεῖς ἔβαφαν ροῦχα, χαλκωματάδες ἐπισκεύαζαν τρύπια κατσαρολικά, παλιατζῆδες μὲ σάκους στὴν πλάτη φώναζαν: «Παλιὰ ροῦχα, παλιὰ ροῦχα, ἀγοράζω κουρέλια, παλιὰ παντελόνια, παλιὰ παπούτσια, παλιὰ καπέλα! Παλιὰ ροῦχα, παλιὰ ροῦχα!». Ὅλο καὶ κάποιος ζητιάνος τραγουδοῦσε κάποιον σκοπὸ: γιὰ τὸν Τιτανικό, ποὺ εἶχε βυθιστεῖ τὸ 1912, καὶ γιὰ τὸν ἀπεργὸ Μπάρουχ Σούλμαν, ποὺ εἶχε βάλει μιὰ βόμβα τὸ 1905 καὶ εἶχε ὀδηγηθεῖ στὴν κρεμάλα. Ταχυδακτυλουργοὶ ἐκτελοῦσαν τὰ ἴδια κόλπα ποὺ θυμόμουν ἀπὸ παιδί: κατάπιναν φωτιές, κυλοῦσαν βαρέλια μὲ τὰ πόδια τους, ξάπλωναν μὲ γυμνὴ πλάτη πάνω σὲ σανίδες μὲ καρφιά. Ἦξερα ὅτι ἦταν ἀδύνατο, ἀλλὰ φανταζόμουν ὅτι ἀναγνώριζα τὸ κορίτσι ποὺ γυρνοῦσε νὰ μαζέψει τὰ κέρματα τῶν θεατῶν χτυπώντας τὸ ντέφι. Φοροῦσε τὴν ἴδια βελούδινη βράκα μὲ τὶς ἀσημένιες πούλιες. Ἦταν κοντοκουρεμένο σὰν ἀγόρι, ψηλὸ κι ἀδύνατο, μὲ ἐπίπεδο στῆθος καὶ λαμπερὰ μαῦρα μάτια. Ἐνας παπαγάλος μὲ σπασμένο ράμφος κούρνιαζε στὸν ὄμο του.

«Ἄ, νὰ μπορούσαμε νὰ τὸ μεταφέρουμε ὅλο αὐτὸ στὴν Ἀμερική!» ἀναφώνησε ἡ Μπέττυ.

Τῆς ζήτησα νὰ περιμένει ἀπ' ἔξω καὶ ἀνοιξα τὴν πόρτα

τοῦ εὐκτήριου οἴκου τοῦ Νόιστατ. Ἦταν ἔρημος, ἀλλὰ ἡ Ἁγία Κιβωτὸς μὲ τὰ δύο ἐπίχρυσα λιοντάρια στὴν κορυφή, τὸ βῆμα, ἡ ἔδρα ἀνάγνωσης καὶ οἱ πάγκοι μαρτυροῦσαν ὅτι ἐδῶ προσέρχονταν ἀκόμα Ἑβραῖοι γιὰ νὰ προσευχηθοῦν. Τὰ ἱερὰ βιβλία, φθαρμένα καὶ πολυκαιρισμένα, συνωστιζόνταν στὰ ράφια στοιβαγμένα τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο ἢ ὄρθια, σχηματίζοντας μακριές μαῦρες σειρές. Ἐπειδὴ δὲν ἔβλεπα κανέναν, κάλεσα τὴν Μπέττυ μέσα. Μοῦ ἀπάντησε ἡ ἡχώ τῆς φωνῆς μου. Τράβηξα τὰ παραπετάσματα ποὺ ἔκρυβαν τὴν κιβωτό, ἄνοιξα τὰ πορτάκια καὶ εἶδα τὰ εἰλητάρια τοῦ Νόμου τυλιγμένα στὶς βελούδινες θῆκες τους μὲ τὰ χρυσοκέντητα στολίδια τους μαυρισμένα ἀπὸ τὸν χρόνο. Ἡ Μπέττυ κι ἐγὼ χῶσαμε τὰ κεφάλια μας μέσα. Ἡ Μπέττυ εἶχε ἀναφοκοκκινίσει. Νιώθοντας καὶ οἱ δύο τὴν ἴδια ἀμαρτωλὴ ἐπιθυμία βεβήλωσης τοῦ ἱεροῦ, φιληθήκαμε. Ταυτόχρονα ζήτησα ἀπὸ μέσα μου συγχώρηση μπροστὰ στὰ εἰλητάρια καὶ τοὺς θύμισα ὅτι ἡ Μπέττυ ἦταν ἀνύπαντρη.

Φύγαμε ἀπὸ τὸν εὐκτήριο οἶκο καὶ κοίταξα ὀλόγυρα στὴν αὐλή. Ὁ Σμέρλ ὁ τσαγκάρης ἔμενε ἄλλοτε ἐδῶ καὶ εἶχε τὸ ἐργαστήρι του σ' ἓνα κατώι. Τοῦ εἶχε δοθεῖ τὸ παρατσούκλι «Σμέρλ ὀχισήμερας», γιὰτὶ, ὅταν τοῦ πηγαίναμε παπούτσια ἢ μπότες γιὰ πάτους ἢ τακούνια, ἔλεγε πάντοτε: «Ὅχι σήμερα». Πέθανε ἐνόσω ζούσαμε ἀκόμα στὴ Βαρσοβία. Ἐνα κάρο εἶχε μπεῖ στὴν αὐλή γιὰ νὰ τὸν πάρει καὶ νὰ τὸν μεταφέρει στὸ Νοσοκομεῖο Λοιμωδῶν Νοσημάτων. Στὴν ὁδὸ Κροχμάλνα πιστεύαμε ὅτι ἐκεῖ δηλητηρίαζαν τοὺς ἀσθενεῖς. Τὰ πειραχτήρια τῆς αὐλῆς ἀστειεύονταν ὅτι, ὅταν ὁ Ἄγγελος τοῦ Θανάτου μὲ τὰ χίλια μάτια καὶ τὸ κοφτερὸ σπαθὶ ἦρθε νὰ τὸν πάρει, ὁ Σμέρλ εἶπε «Ὅχι σήμερα», ἀλλὰ ὁ Ἄγγελος ἀποκρίθηκε: «Ναί, σήμερα».

Στὸ νούμερο 10, στὸ μπαλκόνι αὐτοῦ ποὺ κάποτε ἦταν

τὸ διαμέρισμά μας, εἶχαν ἀπλώσει μπουγάδα. Ἄλλοτε τὸ μπαλκόνι αὐτὸ μοῦ φαινόταν πανύψηλο, ἀλλὰ τώρα σχεδὸν τὸ ἀγγίζα με τὰ δάχτυλά μου. Ἐριξα μιὰ γρήγορη ματιά στὰ μαγαζιά. Ποῦ ἦταν ὁ Ἕλι ὁ μπακάλης καὶ ἡ γυναίκα του, ἡ Ζέλντελε; Ὅσο ὁ Ἕλι ἦταν ψηλός, γρήγορος, εὐκίνητος, εὐστροφος καὶ καβγατζής, ἄλλο τόσο ἐκείνη ἦταν μικροκαμωμένη, ἀργοκίνητη, ἄχρωμη καὶ πράα. Ὁ πελάτης ἔπρεπε νὰ τῆς ἐπαναλάβει δύο φορές τί ἤθελε. Τὸ νὰ ἀπλώσει τὸ χέρι της, νὰ πάρει ἓνα χαρτί, νὰ κόψει ἓνα κομμάτι τυρὶ καὶ νὰ τὸ ζυγίσει μπορεῖ νὰ τῆς ἔπαιρνε καὶ ἓνα τέταρτο. Ὅταν τῆ ρωτοῦσες τί ὄφειλες, ἀρχίζε νὰ βασανίζει τὸ μυαλό της καὶ νὰ ξύνει τὸ κεφάλι της κάτω ἀπὸ τὴν περούκα με μιὰ φουρκέτα. Ἄν ἔπαιρνες κάτι βερεσὲ καὶ ἡ Ζέλντελε σημείωνε τὰ χρωστούμενα, τῆς ἦταν ἀδύνατο νὰ βγάλει ἀργότερα αὐτὸ ποῦ εἶχε γράψει. Ὅταν ξέσπασε ὁ πόλεμος καὶ τέθηκαν σὲ κυκλοφορία τὰ γερμανικὰ μάρκα καὶ πφένιχ, τὰ εἶχε ἐντελῶς χαμένα. Ὁ Ἕλι τὴν πρόσβαλλε μπροστὰ στοὺς πελάτες καὶ τὴν ἔλεγε «ἀγελάδα». Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἀρρώστησε καὶ δὲν κατάφεραν νὰ τὴν πᾶνε σὲ νοσοκομεῖο. Ξάπλωσε στὸ κρεβάτι καὶ ἀμέσως «κοιμήθηκε» σὰν πουλάκι. Ὁ Ἕλι ἔκλαιγε, θρηνοῦσε καὶ χτυποῦσε τὸ κεφάλι του στὸν τοῖχο. Τρεῖς μῆνες ἀργότερα παντρεύτηκε μιὰ στρουμπουλή κοπέλα τὸ ἴδιο πράα καὶ ἀργὴ ὅσο ἡ Ζέλντελε.

3

Μπήκαμε στὴν Ἀγορὰ τοῦ Γιάννας καὶ πήγαμε στὸ σφαγεῖο. Οἱ ἴδιοι αἱματοβαμμένοι τοῖχοι, οἱ κότες καὶ οἱ κόκορες νὰ ὀδεύουν πρὸς τὸν θάνατο σκληρίζοντας με τὴν ἴδια φωνή: «Τί ἔκανα γιὰ νὰ μοῦ φέρεστε ἔτσι; Φονιάδες!». Εἶ-

χε σουρουπώσει και τὸ σκληρὸ φῶς ἀπὸ τὶς λάμπες ἄστραφτε πάνω στὰ μαχαίρια τῶν σφαγέων. Ἐνα γυναικομάνι συνωστιζόταν γύρω τους, ἡ καθεμιὰ μὲ τὸ πουλερικό της. Παραγιοὶ γέμιζαν κοφίνια μὲ τὰ νεκρὰ πουλιά και τὰ πηγαιναιαν για μάρδημα. Αὐτὴ ἡ κόλαση γελοιοποιούσε ὄλες τὶς μεγαλοστομίες περὶ ἀνθρωπισμοῦ. Σκεφτόμουν ἀπὸ καιρὸ νὰ γίνω χορτοφάγος, κι ἐκεῖνη τὴ στιγμή ὀρκίστηκα νὰ μὴ ξαναγίξω ποτὲ κρέας ἢ ψάρι.

Ἐξω ἀπὸ τὸ σφαγεῖο οἱ λάμπες ποὺ ὑπῆρχαν για νὰ φωτίζουν τὸν χῶρο ἀπλῶς ἔκαναν τὸ σκοτάδι ἐντονότερο. Περάσαμε μπροστὰ ἀπὸ λεκάνες και σκάφες γεμάτες ζωντανοὺς κυπρίνους, γλινάρια και λούτσους, ποὺ οἱ νοικοκυρὲς θὰ ἔπλεναν και θὰ τεμάχιζαν για τὸν ἑορτασμὸ τοῦ Σαββάτου. Περπατούσαμε πάνω σὲ ἄχυρα, φτερὰ και γλίτσα. Οἱ ἔμποροι τσακῶνονταν και ἀντάλλασσαν τὶς συνηθισμένες κατάρες: «Πανούκλα νὰ σοῦ ῥθει!», «Νὰ σοῦ κάψει πυρετὸς τὰ σπλάχνα!», «Ποὺ νὰ δεῖς τὴν κόρη σου νεκροστολισμένη!».

Ἀφήσαμε τὸ παζάρι και ξαναβγήκαμε στὸν δρόμο. Στὶς πόρτες και στοὺς φανοστάτες στέκονταν πόρνες, ἄλλες χοντρές μὲ πλούσια στήθη και τεράστια περιφέρεια, ἄλλες ἀδύνατες, τυλιγμένες μὲ σάλι. Ἐργάτες ποὺ σχολοῦσαν ἀπὸ ἐργοστάσια και μαγαζιά τῶν ὁδῶν Βόλα και Ζελάζνα σταματοῦσαν για νὰ μιλήσουν στὶς πόρνες και νὰ παζαρέψουν τὴν τιμὴ.

«Ἄς φύγουμε ἀπὸ δῶ! Ἐξάλλου πεινάω», εἶπε ἡ Μπέττυ.

Αἶφνης εἶδα τὸ κτίριο στὸ νούμερο 7 ὅπου εἶχαν μετακομίσει ἡ Μπάσελε και οἱ τρεῖς κόρες της. Ἀκόμα κι ἂν ζοῦσαν, θὰ εἶχαν φύγει ἀπὸ χρόνια. Ἄν ὅμως ἐξακολουθοῦσαν νὰ μένουν ἐκεῖ; Κι ἂν ἡ Σώσα θυμόταν ἀκόμα τὶς ἱστορίες ποὺ τῆς ἔλεγα και τὰ παιχνίδια ποὺ παίζαμε — οἰκογένεια, κρυφτὸ και κυνηγητό; Στάθηκα μπροστὰ στὴν πόρτα.

«Τί στέκεσαι ἐκεῖ πέρα; Πᾶμε», ἐπανελάβε ἡ Μπέττυ.
 «Μπέττυ, πρέπει νὰ μάθω ἂν τυχὸν μένει ἀκόμα ἐδῶ ἡ Μπάσελε».

«Ποιά εἶναι ἡ Μπάσελε;»

«Ἡ μητέρα τῆς Σώσας».

«Καὶ ποιὰ εἶναι ἡ Σώσα;»

«Περίμενε, θὰ σοῦ ἐξηγήσω».

Μιὰ γυναίκα ἔκανε νὰ μπεῖ στὴν αὐλὴ καὶ τὴ ρώτησα
 ἂν ἡ Μπάσελε ἔμενε ἐκεῖ.

«Ἡ Μπάσελε; Παντρεμένη; Ποιό εἶναι τὸ ἐπώνυμό
 της;» μὲ ρώτησε.

Δὲν μποροῦσα νὰ θυμηθῶ — ἴσως καὶ νὰ μὴν τὸ ἤξερα
 ποτέ— τὸ ἐπώνυμο τῆς οἰκογένειας.

«Ναί, παντρεμένη, ὁ ἄντρας της ἔχει μιὰ στρογγυλεμέ-
 νη γενειάδα», ἀπάντησα. «Δούλευε υπάλληλος σ' ἓνα μα-
 γαζί. Ἔχει μιὰ κόρη, τὴ Σώσα. Ἐλπίζω νὰ ζοῦν».

Ἡ γυναίκα χτύπησε τὰ χέρια της.

«Ἐῆρω ποιὰν ἐννοεῖς! Τὴν Μπάσα Σούλντινερ. Μένουν
 στὸν πρῶτο ὄροφο, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόρτα, στ' ἀριστερά.
 Εἶστε Ἀμερικάνος, ἔ;»

Ἔδειξα τὴν Μπέττυ.

«Αὐτὴ εἶναι Ἀμερικανίδα».

«Τῆς οἰκογένειας;»

«Ἀπλῶς φίλος. Ἔχω σχεδὸν εἴκοσι χρόνια νὰ τοὺς δῶ».

«Εἴκοσι χρόνια! Περάστε ἀλλὰ μὲ προσοχή, οἱ μπόμπι-
 ρες ἔχουν σκάψει μιὰ τρύπα στὴ μέση τῆς αὐλῆς. Μπορεῖ
 νὰ πέσετε καὶ νὰ σπάσετε κανένα πόδι. Εἶναι σκοτεινά. Οἱ
 ιδιοκτῆτες ξέρουν νὰ τσεπώνουν τὸ νοῖκι, ἀλλὰ δὲν νοιάζον-
 ται νὰ βάλουν καμιὰ λάμπα νὰ φωτίζει τὴ νύχτα».

Ἡ Μπέττυ ἄρχισε νὰ γκρινιάζει, ἀλλὰ ἐγὼ κραύγασα:

«Αὐτὸ εἶναι θαῦμα! Θαῦμα!». Ἐπειτα στράφηκα στὴ
 γυναίκα: «Χίλια εὐχαριστῶ!» τῆς εἶπα. Στάθηκα στὴν αὐ-

λή του κτιρίου στο νούμερο 7 και κοίταξα ένα φωτισμένο παράθυρο απέναντι, πίσω από το οποίο ίσως σύντομα να συναντούσα ξανά την Μπάσελε και τη Σώσα. Σάν να συνειδητοποίησε τελικά πώς πρέπει να ένιωθα, η Μπέττυ σιώπησε. Πήρα το χέρι της και την όδηγησα. Παρά το σκοτάδι, έντόπισα την τρύπα και την αποφύγαμε. Φτάσαμε στη μικρή σκοτεινή σκάλα που όδηγοῦσε στο διαμέρισμα του πρώτου ορόφου. Βρήκα ψηλαφιστά το πόμολο, ἔσπρωξα την πόρτα να ανοίξει και ένα δεύτερο θαῦμα αποκαλύφθηκε μπροστά στα μάτια μου: Ἀντίκρισα την Μπάσελε. Καθόταν στο τραπέζι τῆς κουζίνας και ξεφλούδιζε ένα κρεμμύδι. Εἶχε γεράσει κάπως ἀπὸ τότε που εἶχα νὰ τῆ δῶ. Φοροῦσε πάντα την ξανθιά περούκα. Τὸ ὄμορφο πλατὺ πρόσωπό της ἦταν κάπως ρυτιδιασμένο, ἀλλὰ τὰ μάτια της κοιτοῦσαν μὲ τὸ ἴδιο καλοσυνάτο μειδίαμα που θυμόμουν ἀπὸ παιδί. Τὸ φόρεμά της ἐπίσης πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἴδιο που φοροῦσε και τότε. Ὅταν μὲ εἶδε, τὸ πάνω χεῖλος της ἀνασηκώθηκε λίγο — εἶχε ἀκόμα τὰ μεγάλα δόντια της. Τὸ γουδί και τὸ γουδοχέρι της, τὰ κατσαρολικά της, τὸ ξύλινο ντουλάπι μὲ τὰ σκαλίσματα, οἱ καρέκλες, τὸ τραπέζι, ὅλα μοῦ ἦταν γνώριμα.

«Μπάσελε, δὲν μὲ ἀναγνωρίζεις, ἐγὼ ὅμως σὲ ἀναγνώρισα», τῆς εἶπα.

Ἄφησε κάτω τὸ κρεμμύδι και τὸ μαχαίρι.

«Μὰ φυσικὰ και σ' ἀναγνώρισα, εἶσαι ὁ Ἄρελε».

Στὴν Πεντάτευχο, ὅταν ὁ Ἰωσήφ ἀναγνώρισε τ' ἀδέλφια του, ἀγκαλιάστηκαν και φιλήθηκαν, ἀλλὰ ἡ Μπάσελε δὲν ἦταν γυναίκα που θὰ φιλοῦσε ἕναν ἄγνωστο, ἀκόμα κι ἂν τὸν ἤξερε ἀπὸ παιδί. Ἡ Μπέττυ ἀνασήκωσε μὲ ἀπορία τὰ φρύδια.

«Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχετε νὰ συναντηθεῖτε σχεδὸν εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια;»

«Περίμενε... ναί, κάπου τόσο είναι», είπε ή Μπάσελε με έντελως συνηθισμένη γυναικεία φωνή, ευγενική, μητρική, κι όμως απόλυτα μοναδική. Θα την ξεχώριζα ανάμεσα σε χιλιάδες άλλες. «Πολλά χρόνια», πρόσθεσε.

«Αλλά τότε ήταν απλώς ένα παιδί», απόρησε ή Μπέττυ.

«Ναί, είναι συνομήλικος με τή Σώσα», επιβεβαίωσε ή Μπάσελε.

«Πώς γίνεται ν' αναγνωρίζεις κάποιον που έχει φύγει από παιδί;» ρώτησε ή Μπέττυ.

Ή γυναίκα ανασήκωσε τους ώμους αμήχανα.

«Αμέσως μόλις άρχισε νά μιλάει, ήξερα ότι ήταν εκείνος. Έμαθα ότι έχεις γίνει συγγραφέας και ότι γράφεις στις έφημερίδες. Μή στέκεσαι στην πόρτα. Καλώς όρισες, έλα μέσα. Κι αυτή είναι μάλλον ή σύζυγός σου, σωστά;» είπε γνέφοντας προς τήν Μπέττυ.

Έκείνη χαμογέλασε.

«Όχι, δέν είμαι ή σύζυγός του. Είμαι ήθοποιός από τήν Άμερική κι εκείνος γράφει ένα θεατρικό για μένα».

«Ξέρω. Ένας γείτονας διαβάζει ό,τι γράφεις. Όποτε έμφανίζεται τ' όνομά σου στην έφημερίδα, έρχεται και μάς διαβάζει. Μια φορά έλεγε ότι ένα δικό σου έργο θα παιχτεί στο θέατρο».

«Ποϋ είναι ή Σώσα;» ρώτησα εγώ.

«Πήγε στο μπακάλικο για ζάχαρη. Όπου νά 'ναι θα γυρίσει».

Πριν προλάβει ν' αποσώσει τή φράση της, μπήκε ή Σώσα. Κύριε τών δυνάμεων, τί έκπλήξεις μάς επιφύλασσε ή μέρα αυτή, τή μιá μεγαλύτερη άπ' τήν άλλη! Δέν πίστευα στα μάτια μου. Ή Σώσα δέν είχε μεγαλώσει, ό χρόνος δέν τήν είχε άγγίξει. Σάστισα μπροστά στο μυστήριο αυτό. Όστερα από λίγο παρατήρησα ότι ύπηρχε κάποια άνεπαίσθητη άλλαγή στο πρόσωπο και στο ύψος της. Είχε πάρει

γύρω στους τρεῖς τέσσερις πόντους. Φοροῦσε μιὰ ξεθωριασμένη φούστα καὶ μιὰ ἀμάνικη ζακέτα γιὰ τὴν ὁποία θὰ ἔπαιρνα ὄροκο ὅτι ἦταν ἡ ἴδια μ' ἐκείνη πού φοροῦσε εἰκοσι χρόνια πρὶν. Στεκόταν ἐκεῖ κρατώντας στὰ χέρια της ἓνα χάρτινο χωνί, ἀπ' αὐτὰ πού οἱ μπακάληδες χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ τὰ γεμίζουν μὲ ἑκατὸ γραμμάρια ζάχαρη, καὶ μᾶς κοιτοῦσε. Στὰ μάτια της ζωγραφιζόταν ὁ ἴδιος παιδιάστικος ἐνθουσιασμός πού θυμόμουν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού συνήθιζα νὰ τῆς διηγοῦμαι ἱστορίες.

«Σώσα, ξέρεις ποιός εἶναι αὐτός;» ρώτησε ἡ Μπάσελε.

Ἡ Σώσα δὲν ἀπάντησε.

«Ὁ Ἄρελε. Ὁ γιὸς τοῦ ραββίνου».

«Ἄρελε», ἐπανάλαβε ἡ Σώσα, καὶ ἡ φωνή της ἦταν ἴδια μὲ τότε, ἀν καὶ ὄχι ἐντελῶς.

«Ἄσε τὴ ζάχαρη καὶ βγάλε τὴ ζακέτα σου», εἶπε ἡ Μπάσελε.

Ἄργα ἄργά, ἡ Σώσα ἀκούμπησε τὸ χωνὶ μὲ τὴ ζάχαρη στὸ τραπέζι καὶ ἔβγαλε τὴ ζακέτα της. Ἐμοιαζε ἀκόμα μὲ παιδί, παρότι διέκρινα μιὰ ὑποψία στήθους. Ἡ φούστα της ἦταν πιὸ κοντὴ ἀπ' ὅ,τι ἐπέτασσε ἡ μόδα καὶ δυσκολεύομουν νὰ διακρίνω στὸ φῶς τῆς λάμπας γκαζιοῦ ἀν ἦταν μπλὲ ἢ μαύρη. Ἐτσι ἔδειχναν τὰ ροῦχα πού εἶχαν περάσει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς ἀπολύμανσης: ζαρωμένα, θαμπωμένα, ξεθωριασμένα. Εἶχε μακρὸ λαιμὸ καὶ ἀδύνατα χέρια καὶ πόδια. Ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Βαρσοβίας φοροῦσαν λεπτές καὶ γυαλιστερές χρωματιστές κάλτσες, ἀλλὰ ἐκεῖνες τῆς Σώσας ἔμοιαζαν νὰ εἶναι ἀπὸ τραχὺ βαμβακερό.